

NEW ZEALAND
IMMIGRATION

TONGAN

Ko e Teuteu ki he Folau Ngāue – Ko e Fakahinohino ma’ae kau Ngāue RSE

MINISTRY OF BUSINESS,
INNOVATION & EMPLOYMENT
HĪKINA WHAKATUTUKI

immigration.govt.nz

**NEW ZEALAND
IMMIGRATION**

Fakahokohoko

Mālō e lelei!	1
Fuofua ako fakahinohino	2
Me’a Fakapa’anga	3
Tauhi Vā	9
Ko e Ngāue	12
Ko e to’onga nofo ‘i Nu’usilá	15
‘Oku matu’aki mahu’inga	
‘aupito eni	18
Foki ki Tonga	20
Kimu’a pea ke mavahe atu – ko e ngaahi me’a ke fakapapau’i ‘oku mau ki he folau	21
Ngaahi fika ke fai ki ai	
‘a e fetu’utaki	22

Mālō e lelei!

‘Oku talitali lelei koe ‘e he polokalama ngāue RSE New Zealand. ‘Oku fakafiefia foki ‘a hono fili koe ke ke hoko ko ha tokotaha ngāue ‘i he polokalama RSE.

Ko e RSE ko hono fakanounou ia ‘o e Recognised Seasonal Employer. Ko e Recognised Seasonal Employer ko ha ngāue’anga kuo ‘osi fakangofua ‘e he Pule’anga Nu’usilá ke nau kumi mo fakangaue’i ha kau ngāue mei tu’apule’anga ke nau fai e ngaahi ngāue ‘oku fai fakafaha’ita’u pē.

Oku fiema’u ‘e he ngaahi ngoue’anga (‘akau fua, foha pea mo e vesitapolo) pea mo e ngoue’anga kālepí (uaine) ha kau ngāue he lolotonga ‘a e ngaahi faha’ita’u e ní’ihi ke nau tokoni ki he tō mo fakaili e ‘akau pea mo hono polopolo foki.

Ko e ngaahi fakamatala ‘i he tohi ni ‘e tokoni atu ia ke ke toe ‘ilo mo taukei ange ‘i ho’o ‘i Nu’usila ‘o ngāue. Kātaki ‘o to’o ia ke ke folau mo ia ‘o ngāue’aki lolotonga ‘a ho’o ‘i ai.

‘Oku totonu foki ke ke kau ki he ako teuteu folau ma’ae kau ngaue ‘oku ‘uluaki fakahoko ‘i ho fonuá, kimu’a pea nau toki folau. Ko e akó ni ‘e fakahinohino ai ‘a e ngaahi me’a lahi fekau’aki mo e nofo ‘o ngāue ‘i Nu’usilá. ‘Oku ‘i ai foki mo e faingamālie ai ke ke ‘eke fehu’i mo ma’u atu ha tali ki he ngaahi me’a ‘oku ‘ikai mahino kiate koe.

I ho’o tu’uta ‘i Nu’usilá, ‘e ‘oatu ‘e he ngāue’angá fakataha pea mo e potungāue Ministry of Business, Innovation and Employment ha ngaahi fakahinohino makehe ke tokoni ki ho’o kamata ngāue pea ke tokoni ke a’usia ha ola lelei mei ho’o folau ngāue mai ki Nu’usilá.

Ko e faingamālie matu’aki ‘aonga eni pea ko koe pe ke ke ngāue’aki ia. ‘Oku ‘oatu heni e talamonū kiate koe ‘i ho’o teu folau.

Ko e va’a ngāue RSE ‘a e pule’anga Nu’usilá

Fuofua ako fakahinohino

Kimu'a pea ke folau ki Nu'usilá, kuo pau ke ke fuofua kau ki he ako teuteu folau 'oku fakalele 'e he pule'anga Tongá ma'ae kau ngāue. 'E tokoni eni ke to e mahino ange ai 'a e tō'onga mo'ui 'a Nu'usilá. Pea 'e fakapapau'i ai mo e fokotu'ut'u ki ho'o teu folau. 'I ho'o tu'utá, 'e fai leva 'e he ngāue'angá ha fuofua ako mo ha fakahinohino 'o e ngaahi me'a 'oku tonu ke ke 'ilo ki aí. 'E 'oatu 'i he ongo ako ko'eni ha ngaahi fakamatala 'aonga kiate koe 'o hangē:

- › Ko e fefononga'aki lolotonga 'a ho'o 'i Nu'usilá;
- › Ko e anga e 'ea mo e ngaahi teunga te ke fiema'u.
- › Ko e ngaahi me'atokoni 'oku tonu ke ke ma'uka ke mo'ui lelei;
- › Ko hono fa'u ha'o patiseti – founga leleitaha ke ngāue fakapotopoto'aki ho'o pa'angá (vahe) mo lava 'o totongi ho'o ngaahi fakamole lolotonga 'a ho'o 'i Nu'usila;
- › Ko e tukuhaū vāhenga (tax) te ke totongi 'o makatu'unga he vahe te ke ma'u 'i Nu'usilá;
- › Ko ha me'a ke fai 'o kapau 'e hoko ha fakatu'utāmaki kiate koe 'i he ngāue'angá 'o 'ikai lava ke ke ngāue;
- › Ko e me'a ke fai 'o kapau te ke puke;
- › Ko e malu'i mei he feitamá, ngaahi mahaki pipihi 'o e fe'auakí pea mo e tō'onga 'o e nofo fakamalí;
- › Ngaahi me'a 'e malava ke ke fai 'i Nu'usila 'i he taimi 'oku ke 'atā ai mei he ngāue ka ke to e lata ange ai.

Me'a Fakapa'anga

'E fiema'u ke ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha pa'anga fe'unga ke tauhi 'aki koe 'i ho'o tu'uta 'i Nu'usilá kae'oua kuo ke vahe.

Ko ho'o vahe

'E fakahū 'a ho'o vāhé ki ho'o 'akauni 'i he pangikē 'i Nu'usila 'e fakaava 'e he ngāue'anga ma'au. 'E tokoni atu 'a e ngāue'anga ke 'ai ha'o 'akauni hili 'a ho'o tū'uta. 'E 'oatu 'a ho'o la'ivahe (payslip) he uike kotoa pē, 'o hā atu ai 'a e lahi 'o ho'o vahé, pea mo e ngaahi fakamole na'e to'o mei ho vāhé.

Fakahā ke 'ilo 'e he ngāue'anga kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke tala'a ai 'i ho'o la'ivahe.

Ko e 'uhi ko e tokotaha ngāue fakafa'ahita'u (seasonal worker) koe, 'e totongi atu 'a ho'o vahé 'i he taha 'o e ngaahi founa ni:

1 Totongi lau houa

Kapau 'oku hā atu 'i he aleapau ngāue 'e totongi lau houa, 'oku 'uhinga eni 'e totongi'i koe 'aki 'a e mahu'inga papau ki he houa kotoa pe te ke ngāue'i.

KO ENI E FAKATĀTĀ KI AI: Kapau na'a ke ngāue he houa 'e 30 pea ko ho'o vahe ki he houa 'e 1 ko e \$NZ15.00, ko ho'o vahé kotoa 'e \$NZ 450.00 KIMU'A pea toki to'o 'a e tukuhau vāhengá pea mo e ngaahi fakamolé. Hili 'a hono to'o 'o e tukuhau vāhengá pea mo e fakamolé 'e holo hifo ai 'a e lahi 'o e pa'anga te ke ma'u 'i ho'o vahé.

'E 'ikai ngofua ke totongi koe 'o toe si'i hifo he totongi vāhenga si'isi'i taha (minimum wage).

2 Totongi Fakafo'ingāue (Piece rate)

Ko e totongi fakafo'ingāue 'oku 'uhinga ia 'e totongi koe 'o fakatau ki he lahi 'o e ngāue kuo lava. Fakatātā'aki 'i he ngāue toli 'āpelé. 'E totongi koe 'aki 'a e mahu'inga 'o e pini 'āpele teke toli 'o fa'ó. Ko e vave ange 'a ho'o toli mo fa'ó fakalelei 'a e 'āpele, ko e lahi ange ia 'a ho'o vahé.

KO ENI E FAKATĀTĀ KI AI: Kapau ko e vahe ko hono totongi koe 'aki ha \$30.00 ki he pini kuo ke 'osi toli 'o fonu, pea na'e lava ha' o pini 'e 15 'i he uike koia. 'e vahe'i atu leva 'a e \$NZ450.00 kimu'a pea toki to'o 'a e tukuhau vāhenga, (tax) pea mo e ngaahi fakamole (deductions).

Kapau 'oku totongi fakafo'ingāue koe, 'e kei fiema'u pē ke 'oua na'a toe si'i hifo 'i he totongi ma'ulalo taha (minimum wage) 'o e lau houa 'i he kotoa 'o e taimi na'a ke ngāue'i he uike koia. Kaekehe, ko e founa vahe foki eni 'oku fa'a ngāue'aki ki he kau ngāue taukei angé, pea 'e lahi ange ma'u pé ia 'i he vahe ma'ulalo tahá.

'Oku totonu ke fuofua 'eke pē 'oku fakakau mai ki he mahu'inga ni 'a e totongi 'o e vāhenga mālōlō (holiday pay) pē 'oku toki tānaki mai ia 'i 'olunga. ('Oku fakamatala'i atu 'a e founa vahe mālōlō 'i lalo.)

3 Ko e founa totongi 'oku hikihiki holo 'a hono mahu'inga (sliding rates)

Ko e mahu'inga hikihiki holó (sliding rates) ko e konga pē ia 'o e founa vahe fakafo'ingāue. 'Oku 'uhinga eni ki hono totongi'i 'o ha mahu'inga ki ha konga 'o ha ngāue kuo lava 'o fai. A ia ko hono totongi taautaha ia 'o ha pini, tangai fa'o, fu'u 'akau, vaha'a pou (bay), pe ko hono fua mamafa (per kilogram). 'Oku fai eni 'o makatu'unga 'i he fa'ahinga ngāue 'oku fai pea mo e founa totongi 'e fakahoko. Ko e founa vahe hikihiki holo 'oku fokotu'u ia ke 'oua 'e tu'uma'u ai 'a e mahu'inga 'o ha fo'i ngāue ke fai ka 'e lava ke hikihiki holo 'o makatu'unga 'i ha ngaahi me'a kekekehe fekau'aki mo ia.

KO ENI E FAKATĀTĀ KI AI: Kapau te ke toli 'āpele pea 'oku totongi koe 'aki 'a hono lahi 'o e ngaahi pini 'oku ke toli, pea ko e mahu'inga 'o e pini koia 'oku fakafalala ia he ngaahi me'a kekekehe 'o hangē ko hono lahi 'o e fuá (crop loading), ko hono lalahi 'o e 'akau, ko e fa'ahinga (variety) 'āpele 'oku toli, ko e taimi 'o hono toli, pe ko e 'āpele kalasi 'okāniki ("organic") pe 'ikai 'okāniki ("inorganic), toli ke uta ki tu'apule'anga pe ko hono fakatau pē 'i Nu'usila, pe ko e toli pe ia ke tatau huhu'a. 'I he 'ene peheé, 'e ala lava ke hikihiki holo 'a e mahu'inga 'o e pini takitaha – mei he NZ\$15.00 ki he pini, 'o ha 'āpele ke tatau hono huhu'a, pē ko e NZ\$45.00 ki ha pini 'o ha 'āpele 'okāniki.

'I he fakatātaá ni, kuo pau ke fakamahino 'e he ngāue'angá 'i he tohi aleapau ko e mahu'inga 'o e toli 'o ha pini 'e kamata ia 'aki 'a e \$NZ15 (mahu'inga ma'ulalo tahá ia) ki he \$NZ45.00 (mahu'inga ma'olunga taha) ki he pini pea mo fakamahino ai 'a hono 'uhinga 'o e kekekehe 'o hono mahu'ingá. 'E ngofua pe foki ke totongi atu ha mahu'inga 'oku toe lahi angé ka 'e 'ikai ngofua ke totongi ha mahu'inga 'oku 'i lalo he tu'unga ma'ulalo tahá.

Kapau 'oku totongi koe 'aki 'a e founa hikihiki holó (sliding rate), 'e kei tapu ai pé ke toe 'i lalo hifo 'a ho vāhenga 'i he tu'unga vāhenga fakalao ma'ulalo taha (minimum wage). Ka koe'uhi ko e founa ngāue eni 'oku fa'a ngāue'aki ma'ae kau ngāue 'oku nau taukei ange he ngāué, 'e ala laka ma'u pé 'a ho vāhengá 'i he tu'unga ma'ulalo taha.

'Oku totonu ke fuofua 'eke pē 'oku fakakau mai ki he mahu'inga ni 'a e totongi 'o e holiday pay pē 'oku toki tānaki māi ia 'o fakalahi'aki. ('Oku fakamatala'i atu 'a e founa vahe māiōlō 'i lalo.)

4 Ko e founa totongi 'oku tuifio (combination rates)

'I he ngaahi ngāue'anga e ni'ihi, 'e lava ke feliuliuaki 'a e founa totongi. 'E hoko eni kapau 'oku feliuliuaki e fa'ahinga ngāue 'oku fiema'u ke fai 'i he ngāue'anga. Ko e fakatātā eni ki ai. 'I he taimi ni'ihi, 'i ho'o fuofua kamata ngāué, 'e totongi lau houa atu, pea toki liliu ke totongi fakafo'ingau'e 'i ha'o taukei ange mo toe vave ho'o ngāué.

'E lava ke kehe 'a e founa 'oku totongi 'aki koé mei he toenga 'o e kau ngāué koe'uhi ko ha kehe 'a e ngāue 'oku ke fai pe ko e kehe 'a e founa hono totongi koe.

■ Vahe mālōlō mei he ngāuē

‘Oku totonu ke ke ma’u ‘a e totongi vahe mālōlō mei he ngāuē ka ‘oku fika’i ia ‘o fakatatau ki he founa tu’upau. Ko e fakatātā eni ki ai: kapau ‘oku fika’i ‘aki ‘a e peseti ‘e 8 pea na’a ke vahe \$500 he uike, ‘e toe tānaki atu mo e \$40.00 he uike ‘o tauhi ia ko ho’o vahe mālōlō (holiday pay). ‘E tukuhau’i foki mo ho’o vahe mālōlō. ‘E ‘i ai ‘a e ngaahi ngāue’anga te nau totongi fakataha atu ‘a ho’o vāhenga mālōlō fakataha mo ho’o vahe fakauike, pea ‘i he ngaahi ngāue’anga e ni’ihi te nau toki totongi atu ‘a ho’o vahe mālōlō ‘i ho’o vahe faka’osi. ‘Oku tukuhau’i ‘a ho’o vahe mālōlō ‘i hono vahe’i atu fakauike pea kapau ‘oku toki ‘oatu fakataha ia mo ho’o vahe faka’osi, ‘e toki to’o leva ai ‘a e tukuhau.

Kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku ke hoha’a ki ai fekau’aki mo ho’o la’i vahé, pea ke fetu’utaki ki ho taki ‘kulupú pe ko e ngāue’angá.

Pa’anga ‘oku to’o mei ho’o vahé

‘E ‘ikai te ke ma’u kotoa ‘a ho’o vahe, he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi pa’anga ‘oku to’o hangatonu mei ai.

■ Tukuhau

Ko e tukuhau pē ko e PAYE – ko e pa’anga ia ‘oku to’o lolotonga ‘a ho’o ngāue mo ma’u vāhenga, pea kuopau ke to’o ia ‘o totongi. Ko e tukuhau ni ‘oku to’o ia mei ho vāhenga ‘o ‘ave ki he pule’anga Nu’usilá ke totongi ‘aki ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fiema’u ke fakahoko ma’ae kakaf ‘o e fonua ‘o hangē ko e hala pule’anga pea mo hono tauhi ke malu e mo’ui ‘a e kakai. ‘Oku totongi tukuhau ‘a e tokotaha ngāue kotoa pē ‘i Nu’usila. Ko e tukuhau ‘a e kau ngāue RSE ‘oku fakafika (tax code) makehe ange ia pea ‘oku ui ia ko e NSW. ‘E ‘asi atu ia ‘i ho’o la’ivahe.

Koe’uhi ko e tukuhau NSW ‘oku ‘i he matu’aki ma’ulalo taha, ‘e ‘ikai leva ke fiema’u ke toe fakafonu e foomu kole ke fakafoki mai ha kongá ‘o e tukuhau koe’uhi ko e si’isi’i ‘a e tukuhau na’e ‘osi to’o. Pea ‘e ala lava ke fiema’u ke toe totongi ange hano fakalahi ‘o e tukuhau kuo ‘osi to’o ‘o kapau te ke fakafonu e foomu kole ni. Kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku ta’emahino pea ‘eke ki he ngāue’anga.

■ Ko e ngaahi totongi kuo ke ‘osi tali ke to’o mei ho vāhenga

‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakamolē ‘oku toki lava pē ‘o to’o ‘i ha’o fakamo’oni ‘oku ke tali ke to’o eni mei ho’o vahé. Ko e ngaahi fakamolē ni ‘oku kau ai ‘a e totongi hono ‘ave mo fakafoki koe mei he ngāue’angá pea mo e totongi nofó. Ko hono fakangofua ke to’o eni mei ho’o vahé ‘e toe faingofua mo maau ange ai ‘a ho’o fakama’opo’opo ho’o ngaahi fakamolē mo ho’o pa’anga ‘oku ma’u.

Kuo pau ke fakahinohino atu 'e he ngāue'angá kia koe 'a ho' o vahe, mo e ngaahi me'a 'e 'asi atu 'i ho' o la'i vahé, talaatu mo ha ngaahi totongi fakamole 'e to' o pea ke ma'u ha ngofua meia koe ke fai ia. 'E lava ke ke ta'ofi 'a e ngaahi to' o fakamolé ni 'i ha taimi pē.

Kapau te ke ta'ofi, 'e kei fiema'u pē ke ke totongi 'osi ha ngaahi fakamole na'e te'eki ai ke totongi pea ke kei hoko atu 'a ho' o totongi e ngaahi fakamolé 'aki ha pa'anga (cash) pe ko hono to' o mei ho' o 'akauni he pangikē.

Koe'uhi ke malu'i koe, ko e kotoa 'o e ngaahi fakamole 'oku to' o, 'e fuofua fakahā eni ke 'ilo ki ai 'e he kau 'Inisipekita 'a e potungāue Ministry of Business, Innovation and Employment ke nau sivi'i 'oku fakalao pea tonu.

■ Ko hono to' o 'o e totongi folau

Te mo vahevahe mo e ngāue'angá 'a e totongi 'o e folau vakapuna mai mei ho' o fonuá ki Nu'usila – 'o mo vaeua (kapau ko ho' o ha'u mei Kilipati pe ko Tuvalu, te mo vaeua 'a e totongi vaeua 'a e folau vakapuna mei Fisi ki Nu'usila). Kapau na'e totongi kakato 'e he ngāue'angá 'a e tikite folau, 'e fiema'u ke ke totongi fakafoki 'a hono vaeua. Pea koia ai 'e lava ke to' o eni 'e he ngāue'angá mei ho' o vahé. 'E ala fiema'u ke ke totongi 'a e fefononga'aki fakalotofonuá. 'O hangē ko e tikite vakapuna, pasi pea mo e lēlue.

■ To' o 'o e totongi nofó

Kuo pau ke kumi 'e he ngāue'angá ha nofo'anga tuha mo 'ou 'i ha totongi faka'atu'i 'i Nu'usilá ni. Pea kuo pau ke 'osi sivi mo paasi ia 'e he potungāue Ministry of Business, Innovation and Employment. 'E lava ke ke fakangofua ke to' o 'e he ngāue'angá 'a e totongi nofó mei ho' o vahé pe ko ho' o totongi hangatonu pē 'e koe.

■ Ko e totongi 'o e 'uhilá mo e ngaahi fakamole ki he nofó

'E fiema'u ke ke totongi 'a e 'uhilá mo ha ngaahi fakamole kehe ki ho' o nofó. 'E ala fiema'u foki ke ke totongi 'a e fakamole ki hono 'ave koe ki he ngāue. Pea 'e lava ke to' o eni mei ho' o vahé pe ko ha' o totongi hangatonu. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue'anga te nau fakakau 'a e totongi 'uhilá 'i he totongi nofó. 'Eke ki he ngāue'angá pe ko e hā 'a e ngaahi totongi 'oku fakakau ki he totongi nofó pea mo e ngaahi fakamole ke toe totongi makehé.

'I he 'osi 'a e to' o 'o e ngaahi fakamolé, 'e toe 'a e pa'anga 'i ho' o 'akauni. Pea 'oku mahu'inga ke ke fakapotopoto'i 'a e me'a ke fai 'aki 'a e toenga koeni.

Ngaahi me'a ke manatu'i

VĀHENGĀ MO E PA'ANGA 'OKU TO'O MEI AI: 'E ha ngali lahi 'a ho'o vahe lau houá ka ke manatu'i 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakamole 'e to'o, pea kapau 'e 'ikai te ke fakapotopoto'i 'o pukepuke 'a ho'o pa'angá 'o fakahū, 'e 'ikai ke lahi 'a ho'o silini ke ke foki mo ia.

TAUKEI NGĀUE: Kapau ko ho'o toki folau ngāue mai eni ki Nu'usila, 'e 'ikai ke lahi tatau 'a ho'o pa'anga 'e ma'ú mo kinautolu kuo nau taukei ange he fai 'o e ngaahi ngāue ni.

Ko hono fakahū ho'o pa'angá pea mo hono talafi

■ Fakahū pa'anga 'i he pangikē

Koe'uhi ke to e lahi ange 'a ho'o pa'anga 'e fakahū, kuopau ke ke matu'aki fakapotopoto. 'Oku lahi 'a e ngaahi me'a kehekehe te ne vele'i koe ke ke fakatau lolotonga 'a ho'o 'i Nu'usila!

'E ala tokoni atu 'a e ngāue'angá ke ke fakahū pa'anga 'aki 'a hono to'o ha kongá 'o ho'o vahé 'o fakahū 'i ha 'akauni makehe kae 'oatu pē ha pa'anga fakafuofua he uike kotoa ke ke nofo 'aki. Ka kuo pau ke ke fakamo'oni tohi 'oku ke loto ke fai eni. Fakahā ke 'ilo 'e he ngāue'anga kapau 'oku ke loto ke fai ha me'a pehē ma'au.

■ Ko e talafi pe lí pa'anga ki 'api

'E lava foki ke ke totongi ke talafi ha'o silini ki 'api. 'E lava ke tokoni atu heni 'a e pangikē koia 'oku ke ngāue'aki. Ka 'e lava foki ke ke ngāue'aki ha ngaahi pangikē pe pisinisi kehe ke fai 'aki 'a e talafi. 'Oku kehekehe 'a e ngaahi totongi ki he talafi pa'anga 'a e pangikē pea mo e ngaahi kautaha talafi pa'anga foki. 'Oku kehekehe 'a e totongi ki hono fai 'o e talafi 'o makatu'unga ia 'i he lahi 'o e silini ke talafi, fonua 'oku 'ave ki aí pea mo e founa vave hono talafi 'o e pa'anga. 'E lava ke tokoni atu 'a e ngāue'anga ke fakahinohino 'a e ngaahi founa lelei taha kia koé.

'E lahi ange 'a e fakamole 'i ha'o toutou talafi he 'oku totongi 'a e fo'i talafi takitaha. 'E lava ke fakahā atu 'e he ngāue'anga 'a e founa lelei taha ki he talafi pē ko ho'o a'utonu ki he uepísaiti www.sendmoneypacific.org. 'E fiema'u foki ha'o telefoni smartphone pē ko ha komipiuta ke ke lava 'o ngāue'aki 'a e initaneti. 'E lava ke fakahinohino atu 'e he ngāue'anga e feitu'u 'e lava ai ke ke ngāue'aki e 'initaneti.

Tauhi Vā

■ Ko e Ngaahi Ngāue ke ke fai 'i he Ngāue'anga

'E fiema'u ke ke fai 'a e ngaahi ngāue kotoa pē 'i he tohi aleapau ngāue na'a ke fakamo'oni ki ai mo e ngāue'anga 'oku ke loto ke fai – pea ke fai eni 'i he founga 'oku fiema'u 'e he ngāue'angá ke fai 'aki. 'Oku kau heni 'a e:

- › 'alu ki he ngāue 'i he taimi totonu;
- › tauhi lelei 'i 'a e 'api nofo'angá; pea
- › 'ulungaanga fakapotopoto he taimi kotoa pē 'i he ngāue'angá pea 'i he hili 'a e ngāué.

'Oku fiema'u ke ke ngāue 'i he taimi 'oku fiema'u ai ke ke ngāue, pea 'e ala lava ke fiema'u ke ke ngāue 'i ho 'aho Tapu pē Sapate pe ha 'aho māiōlō pe. 'E fakamahino pe 'a e houa ngāue 'i ho'o tohi aleapau ngāué.

'E fakafalala foki 'a e ngāue ni'ihī ki he tu'unga 'o natula pea 'e 'i ai e taimi ni'ihī 'e 'alotamaki 'o 'ikai ke lava 'o fai ha ngāue.

Ko e ngāue uouongatahá fakakulupu ko e me'a mahu'inga, koia ai 'eke ki he taki 'i ho'o kulupú pea mo e ngāue'angá 'a e ngaahi me'a 'e fiema'u ke fai. 'E sai ke ke fuofua sio mo fakaongo fakalelei ki he ngaahi fakahinohino 'oku fai he kamata 'o e ngāué koe'uhi ke ma'u mei ai ha'o fakafuofua ki he me'a 'e fiema'u ke ke fai. 'E 'osi ha lau uike pea toki mahino lelei.

■ Hili 'a e ngāue

Ko e ngaahi me'a koia te ke fai he tuku atu mo e hili 'a e ngāue 'e tokoni ia ke toe fakalata ange ai 'a ho'o nofo ngāue. 'Eke ki he ngāue'angá ke nau talaatu 'a e ngaahi me'a te ke ala fai lolotonga 'a ho'o 'ataá mei he ngāue. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fai'anga lotu mo e ngaahi kulupu sipoti pē ko e ouau 'a e ngaahi komiuniti te ke lava 'o kau atu ki ai. 'E lava foki ke ke feohi mo ha kau ngāue RSE mei he ngaahi fonua kehé pea mo e kakai 'o e fonuá ni.

'Oku fu'u fiema'u foki ke ke talangofua ki he ngaahi lao 'a Nu'usilá. Kapau te ke maumaulao 'e fai 'e he potungāue Polisi 'a Nu'usilá 'a honau fatongia pea 'e ala mole ai 'a ho'o ngāue. Kapau 'e fakanofu koe mei he ngāué 'e 'ikai lava ke ke kei nofo atu 'i Nu'usila pea kuo pau ke ke foki.

■ Ko e ngaahi me'a ke fai 'e he ngāue'anga ma'au

'E 'ikai ngata pe 'i hono totongi koe 'e he ngāue'angá ka ke ngāue, 'oku 'i ai foki mo honau ngaahi fatongia kehe ke fai ma'au. 'Oku kau atu eni ki ai:

- › Kumi atu ha nofo'anga tuha mo taau;
- › Totongi ha vāhenga 'o 'oua 'e toe si'i hifo he totongi lau houa si'isi'i taha 'oku tu'utu'uni 'e he lao 'i Nu'usilá;
- › Ke 'oatu ha ngaahi houa ngāue tu'upau ke ke ngāue'i; pea
- › Ke 'ave mo fakafoki koe mei he ngāue'angá.

'Oku fiema'u foki 'a e ngāue'angá ke nau tokanga'i mo tauhi lelei koe. 'Oku fiema'u foki 'a e ngāue'angá ke nau tokangaekina koe (pastoral care) lolotonga 'a ho'o 'i Nu'usilá. 'E fiema'u 'a e ngāue'angá ke nau tokoni atu ki hono kumi ha ngaahi ma'u'anga tokoni ki hono tauhi 'o e mo'ui lelei (health), fakatau mei falekoloa, sipoti mo e 'alu ki he lotu.

Ko e ngaahi ngāue'anga RSE kotoa pē kuo pau ke fuofua fakapaasi ia 'e he pule'anga Nu'usilá koe'uhi ke fakapapau'i ko e ngaahi ngāue'anga tuha mo taau pea ke nau malava 'o ma'u atu 'a e ngaahi ngāue' ke fai pea ke fai ia 'i he ngaahi feitu'u ngāue taau mo tuha. Kuo pau ke fakakakato 'e he ngāue'angá 'a e ngaahi fiema'u kotoa pē ke malu mo hao 'a e kau ngāue RSE mei ha fakatu'utāmaki.

'Oku loto lelei e ngāue'angá ke ke fakahoko ange ha ngaahi me'a 'oku ke palopalema'ia ai he ngāue. 'Oua te ke mā pe momou ke fakahoko kia kinautolu.

■ Ko hono vete ha ngaahi faingata'a'ia he ngāue'angá

Kapau 'e 'i ai ha' o palopalema pe 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'ikai ke mahino kiate koe, pe 'oku ke ongo'i 'oku 'ikai ke totonu pē fakatu'utāmaki kiate koe, ko e me'a ke ke fuofua faí ko hono 'eke ia ki he taki 'o ho' o kulupú pe ko e ngāue'anga. E lava ke ke fai eni 'e koe pe ko ho' o kole ki he taki he kulupu ke ne fai ia ma'au. Ko e founga lelei taha eni 'oku lahi hono ngāue'aki ke fakamahino ha ngaahi me'a 'oku fai ai ha ta'efemahino'aki, pea mo fakalele'i ai ha palopalema.

Kapau 'oku 'ikai te ke fiemālie ki he tali 'a e ngāue'angá pea 'oku tonu ke ke fetu'utaki leva ki he 'Inisipekita ngāue 'a e potungāue (Labour inspector). Ko e kau 'Inisipekita ngāue ko e kau ngāue fakapule'anga ia pea ko honau fatongia ke fakapapau'i 'oku fakahoko 'e he ngāue'angá e ngaahi tu'utu'uni 'o hangē ko e aleapau ngāue na'e fai mo koe.

'E lava foki ke ke fetu'utaki ki ha 'iunioni. Ko e fatongia 'o e 'iunioni ko hono malu'i mo taukave'i 'a e totonu 'a e kakai ngāue 'i Nu'usila. 'E ala lava ke 'i ai ha nau fakafofonga 'i he feitu'u 'oku ke ngāue ai ke nau lava 'o tokoni'i koe.

Ka hoko ha palopalema pea ke feinga ke fei mo 'ilo'i ia 'e ha taha mei he kautaha 'i vave taha. 'E lava ke ke fetu'utaki ki he:

Taki kulupú pe pule 'o e ngāue'angá;

Fakafofonga pule'anga ho fonua;

Inisipekita ngāue 'i he telefoni 0800 20 90 20;

'Iunioni 'o kapau 'oku ke mēmipa.

Ko e ngaahi va'a ngāue eni 'e lava ke nau tokoni atu:

CAB (Citizen's Advice Bureau) pe 'Ofisi Ma'u'anga Fale'i

Ngaahi kulupu mei he komiuniti

Ngaahi tokoni fakalao ta'etotongi

Ngaahi ma'u'anga tokoni ki he hiki nofo fo'ou mai (Settlement Support Service)

'Oku 'oatu 'i he faka'osinga 'o e tohi fakamatala ni ha ngaahi fika telefoni fetu'utaki. 'E lava foki ke ma'u atu mei he ngāue'anga ha lisi 'o e ngaahi feitu'u ko'eni.

Ko e Ngāue

■ Tohi Aleapau Ngāue

Na'e tonu ke 'osi a'utaki atu ha tohi aleapau ngāue ko e kongā ia hono fakahoko atu 'a e fiema'u ke ke ngāue. Na'e 'osi totonu ke fakamatala'i atu 'e he ngāue'angá pe ko honau fakafofonga ke mahino kiāte koe 'a e aleapau ngāue.

Ko e tokotaha ngāue totongi kotoa pe 'i Nu'usila ni, kuo pau ke 'i ai ha'a ne tohi aleapau ngāue. Ko e tohi mahu'inga eni he 'oku ne fakamahino ai 'a e ngaahi me'a ke ke fai ma'ae ngāue'angá pea mo e me'a ke fai 'e he ngāue'angá ma'au.

Ko ho'o tohi aleapau ni 'e fakahā atu ai 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a ia ko e lao ia 'o Nu'usila. 'Oku kau heni 'a e livi pe taimi 'atā mei he ngāue, totongi 'o e taimi mālōlō pe (holiday pay), ngāue he 'aho mālōlō fakapule'anga pea mo e taimi 'atā koe'uhi ko e puke pe (sick leave).

'Oku totonu ke 'oua na'a ke fakamo'oni 'i he aleapau ngāue kae'oua kuo mahino 'a e me'a kotoa pea 'oku ke tali pe fiemālie ki ai. Kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke kei tāla'a ai pe ta'emahino atu, 'eke ke fakamahino atu 'e he fakafofonga 'o e pule'anga 'o ho fonuá pe ko e ngāue'anga, pe ko ha'a nau fakafofonga.

■ Lavea tupu mei he ngāue

Kapau 'e hoko ha fakatu'utāmaki kiāte koe pea ke lavea, 'e lava ke fakafou mai 'i ho'o toketaá ha kole tokoni fakapa'anga mei he ACC (Accident Compensation Corporation). 'Oku 'osi 'i ai pe 'a e kongā ho'o totongi tuku'au 'oku to'o ia ki he ACC. Ko e ACC 'oku fakalele ia 'e he pule'anga Nu'usila pea 'oku ne malu'i pa'anga koe 'i ha hoko ha lavea. 'E makatu'unga ha tokoni 'e fai 'e he ACC ki hano faito'o koe, 'i he tupunga 'o ho'o lavea.

'Oku matu'aki mahu'inga ke fakahā ke 'ilo 'e he ngāue'anga 'a ho'o lavea telia na'a 'ikai ke tali 'e he ACC ke nau totongi 'a ho'o fakamole.

'Oku kau heni ha ngaahi faito'o ma'au, tafa makehe pe ko hano faito'o koe 'i ha hoko ha'o lavea pē fakatu'utāmaki ka 'e 'ikai kau ki ai 'a e ngaahi mahaki angamaheni 'o hangē ko e fulū. Ko e ngaahi fakamole pehē ni 'oku ala lava ke totongi ia 'e he kautaha malu'i fakafaito'o (medical insurance).

■ Ngaahi mahaki 'oku 'ikai ke fekau'aki mo e ngāue

Kuo pau ke totongi malu'i fakafaito'o 'a e tokotaha ngāue RSE kotoa pē. 'Oku fakahoko eni ke totongi 'e he kautaha malu'i ha ngaahi fakamole fakafaito'o pē fakatoketa lolotonga 'a ho'o 'i Nu'usila. 'Oku 'ikai ke totongi 'e he ACC ha fakamole 'o makatu'unga 'i ha puke.

'E alea'i 'e he ngāue'anga 'a hono malu'i fakafaito'o (pe mo'ui lelei) koe, ko e kongā 'o e ngāue ki ho'o ngofua (visa). Pea 'e toki to'o 'a hono totongi mei ho'o vahé 'i ho'o kamata ngāue. 'E kei totongi pe 'a ho'o malu'i fakafaito'o neongo 'e 'ikai te ke ngāue'aki e tōketā 'o tupu mei ai ha'o fakamole ke totongi fakafoki atu (claim).

'Oku totongi 'e he malu'i fakafaito'o (medical insurance) 'a e fakamole 'o hangē ko e talatala ki he tōketaá; totongi 'o e faito'o 'e 'oatu 'e he tōketaá kia koe (hange ko e fo'i'akau), ko ha ngāue fakatu'upakē ki ho nifo, fakatokoto 'i falemahaki pea kau ai mo ha no tafa koe. Kapau te ke puke lahi pe hoko ha me'a 'o 'ikai te ke toe lava 'o tu'u pe ngāue (serious disability) 'o fiema'u leva ke ke foki ki Tonga, 'e ala totongi 'e he malu'i fakafaito'o 'a e ngaahi fakamole ko eni. Kapau 'oku lolotonga faito'o koe tupu mei ha mahaki pe 'ilo hao mahaki na'a ke 'osi mo'ua ai kimu'a pea ke toki tu'uta 'i Nu'usila, 'e 'ikai ala ke tali 'e he malu'i ia ke nau totongi 'a e fakamole ki ho faito'ó. Ko e ngaahi mahaki ni 'oku ui ia ko e ngaahi mahaki na'a ke 'osi puke koe 'i ai kimu'a (pre-existing condition) pe ko ha mahaki tauhi. 'E fiema'u ke mo talanoa ki ai mo e ngāue'angá 'i hono alea'i ho'o malu'i fakafaito'o.

'E 'oatu 'a e fakamatala ki ho malu'i fakafaito'o 'e he ngāue'anga. Tokanga ke ke lau 'o 'ilo 'a e ngaahi fakahinohinó pea ke 'eke ki he ngāu'angá ke nau fakamatala'i atu 'a e ngaahi me'a 'oku malu'i ai koe, pea mo e ngaahi me'a 'oku lava 'o totongi fakafoki 'i he malu'i ni (claim).

■ Ko ho'o ngofua (visa)

Te ke folau ki Nu'usila 'i ha ngofua pē visa ngāue fakangatangata (limited visa) ke ke ngāue ai 'i he RSE. 'E 'asi 'i ho'o visa 'a e ngaahi tu'utu'uni ki ho'o ngāue 'e fai 'i Nu'usia 'o kau ai 'a e ngāue'anga pea mo e feitu'u 'i Nu'usila te ke ngāue ai. Lolotonga 'a ho'o 'i Nu'usila, 'e 'ikai te ke lava 'o to e kole ha fa'ahinga ngofua pē visa folau kehe. Kapau te ke loto ke ke nofo mei he ngāue'anga, 'e 'ikai ngofua ke ke nofo 'i Nu'usila.

Kuo pau ke ke foki ki ho fonua 'i he 'osi 'a ho'o ngāue. Kapau 'e 'ikai te ke talangofua ki he tu'utu'uni ho'o ngofua fakangatangata, 'e lava ke ta'ofi 'o 'oua te ke toe foki ki Nu'usila.

Kapau te ke talangofua ki he tu'utu'uni 'a e ngofua fakangatangata pea ka fiema'u ko e 'e ha ngāue'anga RSE ke ke toe foki mai 'o ngāue, 'e lava ke ke foki mai ki Nu'usila he ngaahi fa'ahita'u hokó. Koe'uhi 'e 'osi 'a ho'o ngofua 'i he taimi te ke mavahe ai mei Nu'usila, 'e fiema'u ke toe kole ha'o ngofua pē visa fo'ou kapau te ke to e foki mai 'o ngāue he fa'ahita'u hono hoko.

■ Ko e ngofua ke lava 'o ngāue he ngāue'anga kehekehe 'e 2 pe toe lahi ange

Ko e founga joint ATR (Approval to Recruit) 'e lava ai 'e ha ngaahi ngāue'anga kehekehe ke nau fakangāue'i ha kau ngāue tatau lolotonga e taimi fiema'u lahitaha ai e ngāue. Ko e founga eni 'e lava ai ke ke ngāue 'i ha ngāue'anga 'e ua pe toe lahi ange ai kae lava ke toe loloa atu ai 'a ho'o nofo ngāue 'i Nu'usila pea ke to e lahi ange ai 'a ho'o seniti 'e ma'u. Ko e ongo ngāue'anga te na 'omai koé, te na fakahoko atu 'a ho'o aleapau ngāue 'o kau ai 'a ho'o folau pea mo e nofo'anga. Manatu'i ke ke fakamo'oni 'i he ongo aleapau ngāue ni loua.

Ko e to'onga nofo 'i Nu'usilá

■ Ko e 'eá pea mo natula

Ha'u mateuteu ki he 'ea 'oku kehe ange mei he me'a 'oku ke anga ki ai 'i ho fonuaá. 'Oku momoko ange foki 'a Nu'usila ia. Pea 'e ala fiema'u ke ke fai e ngāue 'i tu'a lolotonga 'a e momoko. Ko Sune, Siulai, 'Aokosi pea mo Sepitema lolotonga 'a e fa'ahi ta'u momoko 'a Nu'usila.

'E fiema'u ke ke ha'u mo hao vala pea mo e sū 'oku tuha mo taau koe'uhi ke ke māfana mo mātu'u lolotonga 'a ho'o ngāue. 'E 'oatu 'e ho'o ngāue'anga 'a e kafu mo e 'ufi'ufi mohenga. Pea 'e fakahinohino atu 'e he ngāue'angá 'a e feitu'u ke ke fakatau mai mei ai hao vala mo ha kafu te ke toe fiema'u. 'E 'oatu mo ha hita (heater) ke māfana 'a ho nofo'anga. Pea mo hono fakahinohino atu 'a hono ngāue fakapotopoto 'aki. Kapau te ke saoa mafana kimu'a pea 'i he tuku 'a e ngāue, 'e tokoni eni ke ke toe māfana mo mo'ui lelei foki.

■ 'Api nofo'anga

'E lava ke ke fakapapau'i mei he ngāue'anga pe ko honau kau fakafofonga RSE, 'a e 'api nofo'anga kuo nau kumi ke ke nofo ai pea mo hono ngaahi naunau. 'Oku 'osi mahino ki he ngāue'anga, 'e 'ikai lava ke ke ha'u mo ha ngaahi naunau lalahi koia ai te nau kumi ha mohenga mo hao kafu. Ka 'e 'i ai pe 'a e ngaahi me'a te ke ala 'omai 'oka ke fiema'u ke ke toe fiemālie ange ai.

'E ma'u atu 'a e naunau ki he feime'akai, fō pea mo e saoa vai mafana ke ke ngāue'aki. Ngāue'aki 'a e ngaahi me'a kuo teu'i ma'au pea ke ako ke ke 'ilo 'a hono ngāue lelei'aki pea 'e tokoni lahi 'aupito ia kiate koe.

Ko ho fatongia ke ke tauhi 'a ho nofo'angá ke ma'a mo maau. Ka 'i ai ha ngaahi maumau 'e hoko 'e ala fiema'u ke ke totongi pea ko e fakamole eni 'e fu'u lahi.

■ Ma'u Me'atokoni

'E fiema'u ke ke kumi 'a ho'o me'atokoni. 'Oku lahi e me'akai lelei kehekehe 'i he fonua ni te ke lava 'o fakatau atu mei he ngaahi supamāketi.

'Oku matu'aki mahu'inga ke tauhi mo ke ma'u ho'o ngaahi houa kai kotoa pē. Ko e houa ma'u me'atokoni lelei 'e tolu he 'ahó 'e ma'u ai hao ivi lahi mo fe'unga ke fai 'aki 'a e ngāue. 'E ala fiema'u ke ke ma'u ha me'atokoni lahi mo fe'unga koe'uhi ko e 'eá pea mo e ngāue, 'e fu'u fiema'u hao ivi ka ke lava 'o fai ia. 'Oua 'e feinga ke ma'u me'atokoni si'isi'i pe ko hano lí'aki 'o e houa ma'u me'atokoni ho'ataá, pea manatu'i ke inu 'a e vai ke lahi.

Kapau 'e 'ikai te ke ma'u ha me'atokoni 'oku fe'unga mo lelei pea 'ikai ke inu mo e vai ke lahi, 'e holo ai 'a ho ivi mo ho'o fakahoko e ngāue, pea si'i ai foki mo ho'o pa'anga 'e ma'u. 'E ala hoko atu 'o ke puke pea 'ikai lava ke ke toe ngāue pea ke iku foki ai ki 'api. Manatu'i kapau 'e 'ikai te ke ngāue, 'e 'ikai te ke vahe.

'E fakahoko 'e he ngāue'anga 'a hono fokotu'utu'u 'o e ngaahi houa ma'u me'atokoni. 'Oku kehekehe pe 'a e founa fafanga 'a e ngāue'anga takitaha. Kapau 'oku ke hoha'a pe tāla'a ki he founa 'oku mou ngāue'aki, pea ke fakahā ke 'ilo ki ai 'a e ngāue'anga.

■ Tauhi ke ke mo'ui lelei

Ko e 'eá pea mo e tō'onga ngāue 'i Nu'usilá ni 'oku lahi mo faingata'a ai ke ke mo'ui lelei. Ko ia 'oku totonu ke tauhi ke ke māfana, pea 'oku tokoni ki he mo'ui lelei 'a e ma'a ma'u pe 'a e sino pea mo tui 'a e teunga 'oku ma'a he 'aho kotoa pe.

Feinga ma'u pē ke ma'u ha mohe mo ha mālōlō lelei he po'uli ka ke lava'i e ngāue he 'aho kotoa pē.

'Oku matu'aki mahu'inga ke ke kaukau mo fakama'a e ngaahi 'uli mei ho sinó he 'e ala ke hoko 'o pala ai hao ngaahi lavea. Ngāue'aki 'a e koa tāmāte siemu ke 'oua na'a ke hangatāmakia pe pala ho kili. 'Eke ki he ngāue'angá ke fakahinohino atu 'a e feitu'u 'e ma'u mei ai 'a e ngaahi me'a ko eni.

‘Oku ‘i ai foki mo e mo‘ui lelei e taha ‘oku mahu‘inga – ko ho‘o ongo‘i mo‘ui lelei fakalukufua. ‘E lava ke ke ongo‘i ta‘elata mo manatu ki ‘api ki ho fāmilī. Ko ho‘o fetu‘utaki mo lī silini kia kinautolú ko e founa ia ‘o ho‘o fetu‘utaki ai mo kinautolu. ‘E ala tokoni atu ‘a e ngāue‘anga ke talaatu ‘a e ngaahi founa ma‘ama‘a taha ke ke fetu‘utaki ai ki ‘api, pea mo hono ngāue‘aki ‘o e ‘īmeilī pea mo e kaati telefoni.

Loto lahi pea ke manatu‘i ‘oku vave pe ‘a e ‘alu ‘a e taimi. Tuku taha ‘a ho‘o tokangá ki he ngāue na‘a ke ha‘u ke fai pe ke ngāue fakamaātoato.

Kapau ‘oku ke ta‘efiemālie pe hoha‘a ki ha me‘a pea ke fakahoko eni ke ‘ilo ‘e he taki ‘o ho‘o kulupú pe ko e ngāue‘angá pe ko e fakafofonga ‘o e pule‘anga ‘o ho Fonua, he ko honau fatongia ke tokoni atu ‘i he ngaahi me‘a ko enī.

■ Ngaahi mahaki ‘o e fē‘auaki

‘Oku totonu ke ke ‘ilo ko e ngaahi mahaki pipihi ‘o e fe‘auakí ‘o kau ai ‘a e ‘eitisí ‘oku ‘osi ‘i Nu‘usila foki. Koe‘uhi ke malu‘i koe ke ke mo‘ui lelei, ‘oku mau tapou atu ke ke faka‘ehi‘ehi mei he ngaahi mahaki ni ‘aki ‘a ho‘o ngāue‘aki ma‘u pē ‘a e konitomu. ‘E lava foki ke ma‘u atu ha fale‘i mei he tōketa ‘oku mou ngāue‘aki pea mo e ngaahi kiliniki makehe ki he tafa‘aki koeni ‘o e mo‘ui.

Kapau ‘e faifaiange pea ke nonofo mo ha taha, fakapapau‘i ‘oku mahino kiate kimoua pea ‘oku hoko ia ‘i he funga ‘o ho‘o mo felotoi lelei ki ai.

'Oku matu'aki mahu'inga 'aupito eni

■ Ko e ngaahi founga fahahoko ha tautea

'Oku ala hoko eni koe'uhi ko ha maumau 'oku hoko 'i he ngāue'angá pe ko ha maumaulao. Ko ha maumau 'oku hoko 'i he ngāue'angá ko e me'a fakangāue ia ka ko e maumau'í 'o e lao 'a Nu'usilá ko e fai hia ia.

■ Fakangata 'o e ngāue

Kapau 'e fakanofu koe mei he ngāue, 'e 'ikai lava ke ke kei nofo 'i Nu'usila. Kapau te ke fai hia 'o maumaulao 'e lava ke fakangata ai pē mo ho'o ngāue pea ke mavahe mei Nu'usila.

■ Fakafoki fakapule'anga (deportation)

'E lava ke fakafoki fakapule'anga koe kapau te ke maumaulao pe talangata'a ki he tu'utu'uni 'a ho'o ngofua ngāue ('o hangē ko ha'o mavahe mei he ngāue'anga pe ko ho'o nofo atu 'o 'ova 'i he taimi kuo 'oatu 'i ho'o visa). Ka hoko ha me'a pehé ni, 'e 'oatu 'e he potungāue Immigration New Zealand ha tohi fakatokanga pea mo e tu'utu'uni ke tautea fakafoki koe.

Kapau 'e 'oatu ha tu'utu'uni tautea fakafoki kiate koe, 'e fiema'u ke ke mavahe leva mei Nu'usila 'o 'oua 'e toe tatali. Kapau 'e 'ikai te ke mavahe he vave taha, 'e lava ke puke koe 'e he Potungāue Fefolau'aki (Immigration) 'a Nu'usila 'o fakafoki fakapule'anga. Kapau 'e tautea fakafoki fakapule'anga koe 'e 'ikai ngofua ke ke toe foki mai ki Nu'usila ni 'i ha ta'u 'e 5. Pea 'e ala uestia heni ho faingamālie ke ke toe foki mai 'o ngāue 'i he RSE he kaha'u. 'E fiema'u foki ke ke totongi 'a e ngaahi fakamole ki hono fakafoki fakapule'anga koe. Ko hono fakafoki fakapule'anga koe mei Nu'usila, 'e lava ke mole ai mo hao faingamālie folau pe ngāue 'i ha fonua kehe.

'Oku 'oatu e fakatokanga ke ke 'ilo kuo pau ke ke mavahe mei Nu'usila kimu'a he taimi 'oku 'osi ai ho'o ngofua na'a faifaiange pea tautea fakafoki fakapule'anga koe.

■ Faito’o kona tapú pea mo e ’olokaholo

Ko e ta’u motu’a ’oku toki fakangofua ai ’e he lao ke inu ’olokaholo ko e ta’u 18. ’Oku ’i ai ’a e ngaahi kolo ’oku fakatapui ke fai ha inu ’i he ngaahi feitu’u fakapule’anga ’o hangē ko e ngaahi pa’ake, ngoue matala’i’akau pea mo e feitu’u tau’anga me’alele. ’Oku tapu foki mo e ifi tapaka he ngaahi feitu’u fakapule’angá. ’Oku kau heni ’a e ngaahi molo (shopping malls), papu mo ngaahi pā mo e falekai, vakapuna, pasi mo e Ielue. ’Oku tapu foki ke ’ave ha ’olokaholo mo e faito’o kona tapu he ngaahi ngāue’anga lahi. Kapau ’oku ’i ai ha’o fehu’i ’o fekau’aki mo e ngaahi tu’utu’uni ko’eni pea ke ’eke ia ki he ngāue’anga.

’Oku tapu ke ma’u ia koe ha faito’o kona tapu pe ngaahi me’a pehē. Kapau ’e ma’u ’ia koe ha faito’o kona tapu pē ngaahi me’a pehē, ’e fakahoko kiate koe ha tautea ’o fakatatau ki he ngaahi tu’utu’uni ’a e ngāue’anga. Pea ’e lava ai ke fakanofu koe mei he ngāue ta’e toe ’oatu ha fakatokanga.

■ Faka’uli ’i Nu’usila

’Oku tapu ke ke faka’uli ’i Nu’usila kapau ’oku ’ikai ke ’i ai ha’o laiseni. Kapau ’oku ’i ai ha’o laiseni pea ngofua ke ke faka’uli ’i Nu’usila, manatu’i ke ke faka’uli ma’u pē ’i he kauhala to’ohema. Ko e lahi ’o e ngaahi hala lalahi ’i Nu’usila ’oku fakangatangata e lele ki he 100km ki he houa tukukehe kapau ’oku ’asi atu ha faka’ilonga ke holo hifo mei ai. ’I he ngaahi loto kolo, ’oku fakangatangata pe ’a e vave ho’o Ielé ki he 50km ki he houa, tukukehe ka ’asi atu ha faka’ilonga ’oku kehe mei ai.

’Oku tapu ke ke faka’uli ’i ha me’alele ’a e ngāue’anga kapau ’oku ’ikai ke ma’u ha ngofua.

■ Ko e me'a ke fai 'i ha hoko ha fakatu'utāmaki fakatu'upakē mo ta'e'amanekina

'Oku mahu'inga ke ke 'ilo 'a e me'a ke fai 'i ha hoko ha fakatu'utāmaki fakatu'upakē. 'Oku totonu ke 'osi fakamahino 'e he ngāue'angá 'a e ngaahi me'a ke fai 'i ha hoko ha fakatu'utāmaki fakatu'upakē. 'E fakamahino pe 'a e houa ngāue 'i ho'o tohi aleapau ngāue. 'O hangē ko ha lavea, puke lahi, vela, mofuike, tāfea pe afā, ko ha fuhu pe ha me'a lahi pe 'oku hoko. 'Eke ki he ngāue'angá 'i he kamata'anga 'o e ngāue ke fakahinohino atu 'a e ngaahi me'a ke mou mateuteu ai 'i ha hoko ha fakatu'utāmaki fakatupupakē.

Foki ki Tonga

Te ke mavahe atu mei Nu'usila he 'osi ho'o ngāue he ngāue'anga RSE. Kapau na'a ke fakatau ha ngaahi koloa ke ke foki mo ia ki Tonga, manatu'i kapau 'e 'ova pe laka hake e mamafá 'i he tu'utu'uni 'o ho'o tikite folau, 'e fiema'u ke ke totongi.

Feinga ke lava 'o palani hono 'ave ho'o uta ki 'api ki mu'a pea ke toki foki. 'Eke ki he ngāue'anga 'a e ngaahi totongi uta ma'ama'a ke lava 'o 'ave 'aki 'a ho'o uta. Ko e silini 'e ala toe hifo ma'au 'i ha'o ngāue'aki ha totongi uta ma'ama'a ange, 'e hoko ko e fakalahi ia 'a e silini ke ke foki mo ia.

Manatu'i ke tauhi malu 'a ho'o fika tukuhau Nu'usilá pea mo e fika 'o ho'o 'akauni he pangikē Nu'usilá. 'E fiema'u eni ke ke toe ngāue'aki 'i ha'o foki mai 'o hoko atu 'a e ngāue RSE he kaha'u. Kapau 'oku ke loto ke kei fakamo'ui 'a ho'o 'akauni 'i he pangikē Nu'usila, 'e fiema'u ke tuku ha silini fe'unga ai ke totongi 'a e ngaahi fakamole ki hono tauhi fakaava. 'Oku tonu foki ke ke tauhi mo hao vala mafana na'a ke kumi lolotonga 'a ho'o 'i Nu'usilá ke to e ngāue'aki.

Koe'uhi ke to e 'aonga lahi ange 'a ho'o folau ngāue RSE, 'eke ki he fakafofonga 'o e pule'anga ho fonua 'a e ngaahi ako mo e fakahinohino ki he me'a fakapa'anga he 'e ala tokoni atu kiate koe.

Kimu'a pea ke mavahe atu – ko e ngaahi me'a ke fakapapau'i 'oku maau ki he folau

Ko e ngaahi pepa mahu'inga 'e fiema'u kae lava ke ke folau ki Nu'usila 'o ngāue. Kuopau ke ke tauhi malu e ngaahi pepa ko'eni 'o 'alu mo ia.

Ko 'eni ia pea ke vakai'i 'oku maau kotoa

- Paasipooti mo ho'o ngofua (visa) ki Nu'usila
- Tikite folau vakapuna
- Tohi Aleapau Ngāue
- Tohi malu'i fakafaito'o
- Laiseni faka'uli (kapau 'oku 'i ai ha'o laiseni)
- Pa'anga ke ke nofo'aki ki mu'a pea ke toki vahe
- Ko e ngaahi fika telefoni fetu'utaki ki 'api
- Fika Tukupau Nu'usila (IRD tax number) kapau 'oku 'i ai ha'o fika
- Fika 'o e 'akauni 'i ha pangikē 'i Nu'usila pea mo e kaati ki he misini toho pa'anga (ATM) kapau 'oku 'i ai

Kātaki 'o fakapapau'i 'oku tatau 'a hono sipela ho hingoá pea mo ho 'aho fa'ele'i 'i ho'o paasipooti, tikite folau vakapuna pea mo e pepa malu'i fakafaito'o. Kapau 'oku 'asi ha faikehekehe pea ke fetu'utaki ki he ngāue'anga pē ko ha fakafofonga 'o e kautaha ngāue'anga 'i he vave taha.

Ngaahi fika ke fai ki ai 'a e fetu'utaki

Kau 'Inisipekita ki he Ngāue'anga (Labour Inspectorate)

0800 20 90 20

Va'a Ngāue RSE Unit 'i he potungāue Ministry of Business, Innovation and Employment (Immigration New Zealand)

0508 55 88 55

Healthline (ki he ngaahi me'a fekau'aki mo e mo'ui lelei)

0800 611 116

Va'a ngāue Settlement Support New Zealand

0800 776 948

Citizens Advice Bureau (Fale'i ta'etotongi ma'ae kakai)

0800 367 222

**Kōsilio 'a e ngaahi 'Iunioni 'a Nu'usila
(New Zealand Council of Trade Unions)**

0800 698 646

**Fetu'utaki 'i ha fiema'u fakavavevave: Polisi,
Tāmate Afi mo e Tokoni Fakafaito'o**

111

